

КНИГА СКОРБОТИ УКРАЇНИ

**ЗАКАРПАТСЬКА
ОБЛАСТЬ**

11

Документи і матеріали

**Ужгород
Видавництво «Карпати»
2016**

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО
СЕРІАЛУ «КНИГА ПАМ'ЯТІ
УКРАЇНИ»

ГЕРАСИМОВ
Іван Олександрович
(голова редколегії)

МУКОВСЬКИЙ
Іван Тимофійович
(заступник голови)

ПАНЧЕНКО
Петро Пантелеймонович
(заступник голови)

ВИШНЕВСЬКИЙ
Роман Гнатович
(відповідальний секретар)

АРТЬОМОВ Олександр Сергійович
ГЕРМАНЧУК Петро Кузьмович
ЗЯБЛЮК Михайло Павлович

ІВАНЕНКО Борис Васильович

КЛІЧАК Василь Йосипович

КЛОКОВ Всеволод Іванович

КОВАЛЬ Михайло Васильович

КОВБА Іван Володимирович

КОРОЛЬ Віктор Юхимович

КУРАС Іван Федорович

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович

ЛИСЕНКО Петро Васильович

МЕЛЬНИЧУК Петро Іванович

МЕНШУН Валентина Іванівна

ОМЕЛЬЧУК Дмитро Володимирович

ПИРИГ Руслан Якович

ПРОКОПЕНКО Володимир Павлович

РЕЄНТ Олександр Петрович

САВЧАК Василь Миколайович

ЧАЙКОВСЬКИЙ Анатолій Степанович

ЧАМАРА Віктор Федорович

ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
КНИГИ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

КЕРЕЧАНИН Василь Михайлович
(голова редколегії)

ДОВГАНІЧ Омелян Дмитрович
(заступник голови)

ГВАРДІОНОВ
Борис Олександрович
(відповідальний секретар)

ВОРОБЕЦЬ Юрій Андрійович
ДЕЛЕГАН Михайло Васильович
КОЩАК Віктор Йосипович

НОВІКОВ Микола Кузьмич

РОГАЧ Іван Михайлович
СОКИРКО Анатолій Дем'янович
СОЛОМОН Йосип Михайлович
ФЕДАКА Павло Михайлович
ЧУЧКА Павло Павлович

*«Книга Скорботи України...» – 4493 книга
Всеукраїнського державного ордена
Дружби народів видавництва «Карпати»
від часу його заснування (1945)*

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)624
К 53

На сторінках історико-меморіального серіалу «Книга Скорботи України. Закарпатська область» увічноно пам'ять громадян, які загинули в роки Другої світової війни від рук гортіївських і гітлерівських окупантів, а також унаслідок бойових дій та інших подій і акцій, пов'язаних з війною і фашистською окупацією. В 11-му томі серіалу додатково занесено імена загиблих (пропалих безвісти) уродженців (мешканців) Закарпаття, які стали відомі вже після виходу десяти попередніх томів. Окремим розділом увічноно імена наших земляків, котрі загинули в ході Антитерористичної операції на сході України, захищаючи незалежність і територіальну цілісність Батьківщини в 2014-2016 рр. Публікуються окремі документи і матеріали, пов'язані з цими трагічними подіями.

ISBN 966-671-036-6
ISBN 978-966-671-422-3

© Закарпатська обласна
державна адміністрація, 2016
© Закарпатська обласна
редколегія Книги Пам'яті України, 2016
© Видавництво «Карпати», 2016

Демографічні втрати Закарпаття в Другій світовій війні

Передмова

Збройні конфлікти та масові репресії – явища всесвітньої історії, починаючи з найдавніших часів. Багато народів постраждали й у ХХ столітті від легітимної влади й окупаційних режимів різних держав, зокрема під час Другої світової війни, найбільше – від тоталітарних ідеологій. Саме тому 2009 р. започатковано Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму, котрий відзначається щорічно 23 серпня. Того дня в 1939 р. між СРСР і Німеччиною підписано договір, що передбачав розділ Європи на зони впливу і відкрив шлях для найкривавішої в історії людства Другої світової війни, яка розпочалася за тиждень – 1 вересня.

Втрати Закарпаття від військових і каральних акцій

Від 1989 р. в усіх областях нашої країни діють регіональні відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», що вже випустили понад 400 томів загальноукраїнських та обласних й міських історико-меморіальних серіалів «Книга Пам'яті України» та «Книга Скорботи України», також інших окремих видань. У цих виданнях увічнено пам'ять понад 10 мільйонів загиблих та зниклих безвісти громадян України, також громадян інших республік колишнього СРСР, похованих на українській території. Публікації цього агентства узагальнено в громадському інтернет-проекті «Електронная Книга Памяти Украины 1941 – 1945» (memory-book.com.ua), що започаткований 2008 р. В цьому проекті охоплено й радянсько-фінську війну 1939 – 1940 рр. До вказаної бази даних внесено понад 756 тис. прізвищ.

У 1995 і 1998 рр. світ побачила двотомна «Книга Пам'яті України. Закарпатська область»¹. У ній подаються прізвища 7 144 загиблих і пропалих безвісти закарпатців, які брали участь у збройних конфліктах 1937–1945 рр., тобто від громадянської війни в Іспанії до капітуляції нацистської Німеччини. Ці воїни боролись проти нацизму в межах сучасних 15 країн Європи, Близького Сходу, Північної Африки.

У другому томі цього видання зафісовано і прізвища 135 уродженців краю, оборонців Карпатської України, які загинули в боях

¹ Книга Пам'яті України. Закарпатська область / Упоряд. М. Владимир, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 1995, 1998. – Т. 1. – 664 с.; Т. 2. – 428 с.

проти угорських агресорів у 1938 – 1939 рр. або були страчені гортіївською окупаційною владою. Треба також зазначити, що в Закарпатській області обліковано 42 військові поховання, де восени 1944 р. знайшли вічний спочинок 3 147 радянських воїнів, у т. ч. 417 невідомих. За підрахунками останніх років сукупні втрати військовослужбовців радянської армії, призваних і мобілізованих в Україні, становили близько 4,1 млн. осіб – убиті, загиблі у полоні, зниклі безвісти, померлі у шпиталях.

Другий том «Книги Пам'яті. Закарпатська область» потрібно розглядати з додатками². В цих виданнях узагальнено участь закарпатців у військових діях 1939 – 1945 рр. Сукупно йдеться про 50,3 тис. осіб, з яких 12,5 тис. членів легальної парамілітарної організації «Карпатська Січ» (станом на 1 березня 1939 р.). Крім того, в трагічно-героїчних подіях весни 1939 р. полягло кілька тисяч оборонців Карпатської України, уродженців інших українських територій, переважно Галичини. Вісім наших краян загинули в Іспанії в складі підрозділів республіканців, котрі боролись проти армії Франка в 1936 – 1939 рр.

У роки радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр. 20,2 тис. закарпатців вступили добровольцями в лави радянської армії. Серед них втрати сталися, в основному, в період від грудня 1944-го до квітня 1945 р. (4 782 загиблих, або 24%). 14,8 тис. закарпатців воювали проти нацизму на Східному, тобто німецько-радянському, фронті як військовослужбовці частин чехословацької армії, сформованих на території Радянського Союзу в 1942 – 1944 рр. Перший Чехословацький окремий батальйон, особовий склад якого складався в основному із закарпатців, котрі до того відбували покарання в радянських виправно-трудовах таборах ГУЛАГу за нелегальний перетин угорсько-радянського кордону в 1939 – 1941 рр., вступив у бій з німцями на крайньому сході України на початку березня 1943 р. під с. Соколів (Зміївський район, Харківська область). Потім ця військова частина була переформована в Першу окрему чехословацьку бригаду, а в 1944 р. – у Перший Чехословацький армійський корпус. Цими військовими частинами беззмінно командував генерал Л. Свобода, майбутній Президент Чехословацької Соціалістичної Республіки.

Воювали уродженці краю проти нацизму й у військових частинах Чехословацької Республіки, також в англійській та французькій арміях у Північній Африці, на Близькому Сході й в Європі (1 980 загиблих, або 13%). В антигітлерівській боротьбі як на території Закарпаття, так і на території інших держав, зокрема кол.

² Книга Скорботи України. Закарпатська область / Ред.-упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2002. – Т. 1. – С. 457 – 460; Книга Скорботи України. Закарпатська область. – Ужгород, 2011. – Т. 9. – С. 525.

Югославії та Чехословаччини, брали участь 2,8 тис. партизан і підпільників (300 загиблих, або 11%).

Таким чином, за поіменними даними двох томів обласної Книги Пам'яті та десяти томів обласної Книги Скорботи загальні втрати борців проти нацизму з числа уродженців Закарпаття становлять 7 206 осіб. Крім того, 95 583 мирних жителів краю загинули і пропали безвісти внаслідок каральних акцій угорських і німецьких окупантів, також у ході військових дій та інших подій і акцій, пов'язаних з війною та угорсько-німецькою окупацією. Отже, сумарні втрати за цими виданнями – понад 102 800 людей.

Окремо зазначимо, що на примусові роботи в Угорщину і Німеччину було вивезено 70 895 закарпатців, 127,5 тис. були інтерновані. Вказані 70 895 осіб входять до загального числа 2 402 234 примусових робітників з України, котрих у 1941 – 1944 рр. задіяли у німецькій економіці в промисловості й сільському господарстві країн – спільників Німеччини, головним чином, – в Угорщині³.

У 2002 – 2013 рр. вийшло 10 томів історико-меморіального серіалу «Книга Скорботи України. Закарпатська область», 11-й том якого тепер пропонується читачеві. Серіал є своєрідним продовженням обласної «Книги Пам'яті». В цих 11 томах⁴ увічнено прізвища закарпатських жертв Другої світової війни, переважно Голокосту. У післямові до дев'ятого тому наведено узагальнені цифри безповоротних втрат мирного населення Закарпаття внаслідок війни і терору в розрізі кожного міста обласного значення і району. Додаткові біограми на загиблих наведено також в 10 томі («Книга Скорботи України. Закарпатська область. Іменний покажчик до 1 – 9 томів» і, цьому, 11-му, томі – «Книга Скорботи України. Закарпатська область. Документи і матеріали»). Отже, всього у 1939 – 1945 рр. загинуло і пропало безвісти, за даними обласної редколегії Книги Пам'яті, 93 177 закарпатців. Серед них 87 305 загиблих у концтаборах Угорщини і Німеччини, зокрема близько 85 тис. євреїв – жертв Голокосту.

³ Лисенко О., Перехрест О. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни // Архіви України. – 2015. – № 3. – С. 8-34.

⁴ Книга Скорботи України. Закарпатська область / Ред.-упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2002 – 2013. – Т. 1: міста Ужгород, Берегово, Мукачево, Хуст. – 478 с.; Т. 2: міста Ужгород, Берегово, Мукачево, Хуст, Чоп. – 686 с.; Т. 3: Берегівський, Великоберезнянський, Виноградівський, Воловецький райони. – 534 с.; Т. 4: Іршавський, Міжгірський, Мукачівський райони. – 534 с.; Т. 5: Перечинський, Рахівський, Свалявський райони. – 598 с.; Т. 6: Тячівський район. – 630 с.; Т. 7: Ужгородський, Хустський райони. – 550 с.; Т. 8: Додатковий: міста Ужгород, Берегово, Мукачево, Хуст, Чоп, Берегівський, Великоберезнянський, Виноградівський, Воловецький райони. – 574 с.; Т. 9: Додатковий: Іршавський, Міжгірський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Тячівський, Ужгородський, Хустський райони. – 534 с.; Т. 10: Іменний покажчик до 1-9 томів. – 894 с.

У лавах угорської армії загинули 3 104 закарпатця, 2 609 краян померли в радянських таборах військовополонених. Чимало з них утримувались у м. Свалява, згідно з постановою військової ради 4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 р. № 0036 «Про реєстрацію колишніх солдатів і офіцерів німецької й угорської армій, військовозобов'язаних, чиновників і службовців угорської поліції і жандармерії на території Закарпатської України».

Зафіксовано 386 цивільних жертв під час боїв восени 1944 р., коли Червона Армія виганяла фашистів з території Закарпаття. Найбільше жертв було на залізничному вузлі Чоп, який радянська авіація інтенсивно бомбардувала 16 вересня і 7 жовтня 1944 р. Радянські війська цей населений пункт здобували двічі – у жовтні та листопаді 1944-го, зокрема ціною життя і 88 мирних жителів.

Відомо ще 227 імен загиблих закарпатців, котрі стали жертвами сваволі угорських і німецьких окупантів: за непокору, порушення комендантської години тощо.

Наслідки воєн для Закарпаття ХХ – ХХІ ст.

Соціальні катаклізми ХХ століття істотно підірвали демографічний потенціал України. Причини цього – надсмертність і міграція. Не випадково з метою приховування втрат під час Другої світової війни в СРСР проведено перепис населення лише 1959 р. Європейські держави провели його у перші ж роки після закінчення війни.

Чисельність населення формується під впливом природного перебігу процесів народжуваності та смертності, міграційних процесів, природних катаклізмів, техногенних і соціальних катастроф. Дослідити демографічні втрати внаслідок соціальних катастроф, до яких відносять епідемії, війни, голод і терор, складніше через брак надійної та повної інформаційної бази⁵. Потрібна кропітка робота з архівними матеріалами і даними у базових (опорних) роках, коли проводилися переписи населення.

Важливою досі є історико-демографічна монографія Валентини Копчак і Степана Копчака «Населення Закарпаття за 100 років» – 1977 р. У ній зауважено про коректність підрахунків. Адже за адміністративним поділом площа домюнхенської Підкарпатської Русі (12,6 тис. кв. км) майже відповідає площі післявоєнної Закарпатської області (12,8 тис. кв. км). Аналізуючи динаміку населення, вчені-демографи використали дані чехословацької статистики,

⁵ Гладун О. Оцінка гіпотетичних втрат населення України за період 1897 – 2012 рр. // Демографія та соціальна економіка [Київ]. – 2013. – № 2. – С. 147-155.

у т. ч. станом на 31 грудня 1938 р., наближену до сучасних адміністративних меж Закарпатської області. Вони оперували радянськими даними станом на 1 січня 1948 р. Формально за десятиліття, в якому пройшла Друга світова війна, закарпатське населення зменшилося на 41,1 тис. осіб (з 840,0 тис. до 798,9 тис.), або на 5%. Натомість за десятиліття, в якому відгриміла Перша світова війна, тобто у 1910 – 1920 рр., на Закарпатті спостерігається приріст населення на 9 тис. осіб (з 595,6 тис. до 604,6 тис.), або на 1,5%.

Реальні демографічні втрати на Закарпатті за наслідками Другої світової війни були значно більшими. Змінилася структура населення – вікова, статева, етнічна, конфесійна, соціальна, сімейно-шлюбна, поселенська, а також динаміка народжуваності⁶. За рахунок природного приросту населення Закарпаття за 1940 – 1946 рр. повинно збільшитися на 30 тис. осіб, а насправді зменшилося на 48 тис. Недобір склав 78 тис. осіб. Якщо у 1931–1935 рр. на Закарпатті показник народжуваності на 1 тис. осіб становив 36,8, після Другої світової війни, у 1947–1950 рр., він був значно нижчим – 30,6.

Пропонована таблиця приблизно відобразить демографічні тенденції, що характерні для краю внаслідок Другої світової війни.

Демографічна динаміка Закарпаття 1938 – 1946 рр.

Етнічні спільноти	Станом на 2.11.1938		Станом на 1.11.1946	
	осіб	%	осіб	%
українці/русини	450 925	62,2	527 032	73,6
росіяни			12 176	1,7
угорці	115 805	16,0	134 588	18,8
євреї	95 008	13,0	6 998	1,0
чехи	34 511	4,8	2 774	0,4
словаки			13 404	1,9
німці	13 804	1,9	2 338	0,3
румуні	12 777	1,76	12 412	1,7
інші	2 527	0,34	4 192	0,6
Всього	725 357	100	715 914	100

Джерело: Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997. – С. 59.

⁶ Копчак В., Копчак С. Населення Закарпаття за 100 лет: статистико-демографическое исследование. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1977. – С. 36-39, 127-128.

У роки Другої світової війни населення Закарпаття зазнало величезних прямих втрат, зокрема спостерігалися значні міграційні потоки в різних напрямках.

Разом із чехословацьким військом в еміграцію з Карпатської України відправилося не менше 40 тис. людей, зокрема чеська й українська інтелігенція та молодь. Справжні, документально засвідчені масштаби цієї міграційної хвилі поки що залишаються не вивченими.

Нез'ясованим досі залишається питання не тільки про демографічні втрати у цілому, а й про людські жертви в Карпатській Україні за 14 – 20 березня 1939 р. Часто цитуються цифри, наведені в мемуарах ученого і письменника Володимира Бірчака⁷, котрий зафіксував повідомлення угорського радіо про 74 вбитих і 140 поранених гонведів (угорських солдатів), а також висловив орієнтовні оцінки смертей з українського боку в 3 – 4 тис. осіб. В. Бірчак очолював Українську евакуаційну комісію при німецькому консульстві в Хусті. Комісія працювала впродовж шести тижнів до 30 квітня 1939 р.

Під час окупації особливою жорстокістю відзначився угорський жандармський загін капітана Мартона Зелді. Так, він доповів, що в Тячеві 18 березня 1939 р. протягом трьох днів його підлеглі стратили 200 осіб. У Хусті окружний військовий начальник полковник Голлоді затвердив 170 смертних вироків. У ряді місць, наприклад 16 березня 1939 р. біля с. Кам'яниця Ужгородського району, перед камерами телевізійників угорські солдати розстріляли полонених українців – 10 членів «Карпатської Січі». Нині це розглядається не тільки через призму нехтування положеннями Гаазької конвенції 1907 р., але як злочини проти людяності. Такий же злочин скоєний на Верецькому перевалі. Йдеться про близько 600 жертв⁸.

«Небезпечних» чи підозрілих українців утримували в концтаборах – у Кривій біля Хуста (упродовж березня – квітня 1939 р. близько 1 тис. осіб) та у Варюлапоші неподалік Ніредьгази (у травні – червні 1939 р. – близько 1,2 тис. осіб), де вони зазнали тортур.

⁷ Бірчак В. Карпатська Україна: Спогади й переживання / Підгот. текстів і післям. Р. Офіцинського. – Ужгород: Гражда, 2007. – 198 с.

⁸ Офіцинський Р. Окупація та анексія Карпатської України (березень-липень 1939 р.) // Карпатська Україна (1938 – 1939): 36. матеріалів міжнар. конфер. – Пряшів – Ужгород, 2010. – С. 154-163; Офіцинский Р. А második világháború ukrán kiindulópontja: Kárpáti Ukrajna történetének jelenkori nemzeti-hazafias interpretációs kísérletei // Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai. – Pozsony, 2014. – О. 285-294.

Великого розмаху набрали чистки «небажаних елементів». Розгорнули роботу «комісії з благонадійності» для державних службовців чехословацького періоду (урядовців, учителів, лікарів, інженерів). Угорська влада звільнила близько 2 тис. фахівців як неблагонадійних. Звичним явищем стали систематичні переміщення місцевих службовців углуб Угорщини.

Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939 – 1941 рр. отримав помітний резонанс у суспільстві та у численних наукових дослідженнях⁹. Масову втечу жителів Закарпаття, котре угорська влада офіційно називала Підкарпатською територією, вчені розглядають як вияв протесту проти соціальної, економічної, національної політики авторитарної Угорщини за правління регента Міклоша Горті. Загалом ідеться нині про близько 10 тис. утікачів. Зіграли свою роль людські ілюзії та зовнішньополітичні чинники, передусім – нав'язлива радянська пропаганда загального добробуту під батьківською опікою Йосифа Сталіна.

Водночас на Північній Буковині спостерігалася інша картина, з цього регіону втікали у Румунію. У 1940 – 1941 рр. за нелегальний перехід радянсько-румунського кордону в межах Чернівецької області засудили 534 румун і виселили 3 015 членів їхніх родин. Все ж у Румунію змогли втекли 3 302 особи¹⁰. Сукупні втрати – майже 7 тис. осіб.

Багатьох закарпатців, котрі страждали в радянських виправно-трудовах таборах ГУЛАГу за нелегальний перехід чехословацько-радянського кордону, врятувало становлення антигітлерівської коаліції та укладення в липні 1941 р. чехословацько-радянської угоди. Проте, ще майже півтора року представники чехословацького еміграційного уряду в Лондоні витратили на те, щоби добитися амністії цим бранцям, знайти і звільнити з радянських таборів своїх довоєнних громадян. Це відбито в низці досліджень ґрунтового знавця цієї проблематики Омеляна Довганича (1930 – 2009 рр.), зокрема в його лебединій пісні – підсумковій книзі «До Бузулука через табори ГУЛАГу»¹¹. Звільнені закарпатці покидали місця ув'язнення у двох напрямках. Придатні до військової служби їхали у м. Бузулук Оренбурзької області

⁹ Закарпатські втікачі в СРСР. 1939 – 1941: 36. арх. док. і матеріалів / Упоряд. О. Довганич, О. Корсун. – Ужгород: Закарпаття, 2008. – 414 с.; Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939 – 1949: Арх. док. і матеріали / Упоряд. О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород: Карпати, 2011. – 766 с.

¹⁰ Мусієнко І. Етнічний склад репресованих на Північній Буковині в 40 – 50-х рр. XX ст. // Матеріали до української етнології. – 2007. – № 6. – С. 103-109.

¹¹ Довганич О. До Бузулука через табори ГУЛАГу. З історії засудження, покарання та бойового шляху закарпатських втікачів у СРСР в 1939 – 1941 роках. – Ужгород: Гражда, 2009. – 268 с.

(нині Росія), а непридатні – на працю у радгоспи Джамбульської області (Казахстан). У Бузулуку формувався 1-й Чехословацький окремий батальйон, що швидко переріс у бригаду. Станом на 1 жовтня 1944 р. в 1-й Чехословацькій бригаді налічили вже 3 348 осіб, з них 2 210 закарпатських українців, або дві третини особового складу.

В пропонуваному 11-му томі «Книги Скорботи України. Закарпатська область. Документи і матеріали» публікується низка документів – розпоряжень угорського уряду і міністерств, циркулярів тощо про репресивні заходи до єврейського населення. Так, на виконання антисемітського закону від 4 травня 1939 р. про суспільні та економічні обмеження прав євреїв угорський уряд піддав потужному пресингу єврейську спільноту. У цілому з Підкарпаття станом на 12 січня 1942 р. вислали 7,7 тис. євреїв¹². Значна частина політичної еліти і середнього класу Угорщини вважала євреїв чужорідним тілом, про що свідчать чотири «єврейські закони» 1938 – 1942 рр.

У результаті вивезення і знищення євреїв населення краю зазнало найбільшої в своїй історії втрати – демографічної катастрофи. У закарпатську Книгу Скорботи внесено дані про понад 87 тис. загиблих у гетто і таборах, головним чином євреїв. На жаль, щодо них окремих підрахунків не зроблено. Упорядники згаданого видання співпрацювали з Національним меморіалом «Яд ва-Шем» в Єрусалимі, де Закарпаття теж не стало об'єктом особливих кліометричних студій. В 11-му томі публікується кілька документів, що відображають це творче співробітництво.

Наразі фігурує цифра про 85 тис. закарпатських жертв Голокосту, що зазначена і на меморіальній дошці збоку входу до обласної філармонії – колишньої головної синагоги Ужгорода. Сама ж акція – зосередження в гетто і депортація 115 тис. євреїв через Закарпаття до нацистського комплексу концтабору смерті «Освенцім» – «Біркенау» (був влаштований на території окупованої німцями Польщі) – тривала 52 дні, із 16 квітня до 6 червня 1944 р.¹³ За різними підрахунками із числа бранців цього страшного табору вижило від 12 до 25 тис.¹⁴

До травня 1946 р. на підставі 65 тис. первинних актів «Обласна надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-мадярських загарбників і обліку втрат, завда-

¹² Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 83-84.

¹³ Шторк Т. Голокост на Підкарпатті // Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород: Ліра, 2010. – С. 221.

¹⁴ Елинек Й. Карпатская диаспора: Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848 – 1948). – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2010. – С. 402-403.

них ними громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам Закарпатської області» встановила, що тут у гетто зігнали 94 736 євреїв, з яких знищили 85 507 осіб, включно із розстріляними поблизу Кам'янець-Подільська в липні – серпні 1941 р.¹⁵ Тоді з близько 15 тис. закарпатських євреїв врятувалися не більше 2 – 3 тис.

У цілому з числа робітників-іноземців у нацистській Німеччині на червень 1945 р. залишилося в живих близько 94%, або в абсолютних цифрах із 8 млн. 435 тис. осіб – 7 млн. 945 тис. При цьому в категорії «іноземні цивільні робітники» фігурують представники Угорщини – німецького союзника у війні – 45 тис. осіб. Майже всі вони пережили етап добровільної чи примусової праці на Німеччину. Закарпаття тоді входило до складу Угорщини і серед тих 45 тис. є закарпатська лепта, що, на жаль, донині не облікована точніше. Йдеться, можливо, про не менше 10 тис. закарпатців¹⁶.

Щоправда, голова Народної Ради Закарпатської України Іван Турияниця у листі до голови уряду Радянської України Микити Хрущова 9 травня 1945 р. зазначив, що «за приблизними підрахунками цифра насильно мобілізованих і угнаних фашистами в табори громадян Закарпатської України становить більше 60 тис. фізично здорового чоловічого населення»¹⁷. Досі ніхто не спростовував, але і не підтвердив цих даних (документ № 89).

За післявоєнними підрахунками спеціальної комісії Закарпатської України (грудень 1945 р.), окупаційна влада забрала у трудові табори Угорщини і Німеччини близько 71 тис. закарпатців¹⁸, застосувавши етнічний критерій. Тобто під масові репресії потрапили не представники привілейованих «дружніх націй» (угорців і німців), а люди «другого гатунку» – з числа українського, єврейського, румунського, словацького, ромського населення. Окремо підраховано збитки, завдані закарпатським українцям. Як повідомила «Обласна надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-мадярських загарбників і обліку втрат, завданих ними громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам Закарпатської області»

¹⁵ В Обласній надзвичайній комісії // Закарпатська правда [Ужгород]. – 1946. – 7 травня. – С. 3.

¹⁶ У рабстві: усні історії примусових робітників Закарпаття 1939 – 1944 років / Упоряд. О. Грицак, Р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013. – 166 с.

¹⁷ Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918 – 1919, 1938 – 1939, 1944 – 1946 рр.» / Упоряд. О. Довганіч, О. Корсун. – Ужгород: Закарпаття, 2007. – С. 618-619.

¹⁸ Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і воз'єднання її з Радянською Україною: Збірник документів. – Т. VI. Серпень 1944 – січень 1946 р. / Упоряд. Г. Сіярова. – Ужгород: Карпати, 1965. – С. 383-389.

Чимало закарпатців угорської національності згідно з постановою військової ради 4-го Українського фронту №0036 від 13 листопада 1944 р. «Про реєстрацію колишніх солдат і офіцерів німецької і угорської армій, військовозобов'язаних, чиновників і службовців угорської поліції і жандармерії на території Закарпатської України» були запроторені у радянські табори військовополонених. За цією постановою воєнні коменданти міст і районів краю повинні були колишніх солдат та офіцерів німецької та угорської армій затримати й під вартою, як солдат супротивника, направити на пункти військовополонених. Постановою передбачалось так чинити не тільки з військовослужбовцями, а й з військовозобов'язаними людьми чоловічої статі віком від 18 до 50 років, котрі мешкають на території Закарпаття. Їх також належало окремими командами зі списками під охороною направляти на збірні пункти. Як зазначає в своїх працях заступник голови обласної редколегії Книги Пам'яті, доктор історичних наук О. Довганич, за цією постановою було зосереджено в таборах 22 951 чоловіка, з них 14 202 – колишніх солдат, сержантів і офіцерів угорської армії і 8 564 – військовозобов'язаних, котрі в армії не служили, та потрапили в табори військовополонених.

Ці бранці, як правило, направлялись спочатку в табір, що був обладнаний на території колишніх військових казарм у м. Свалява Закарпатської області. Документи і матеріали, що публікуються в 11-му томі (зокрема №№ 65,70, 71,75,76, 77 та інші), свідчать про те, що і в Сваляві, і в інших таборах військовополонених лютували епідемії тифу й інших хвороб, отже смертність серед бранців була високою. Чимало з цієї категорії ізольованих закарпатців, де їм довелося працювати, померло від хвороб, виробничих травм, виснажливої праці, нестерпних умов, недоїдання й холоду. Так, 14 січня 1945 р. начальник відділу НКВС у справах військовополонених при начальнику тилу 4-го Українського фронту майор держбезпеки Мочалов доповідав начальникові у Головне управління в справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР полковнику медичної служби Єжову про безвідповідальне ставлення командирів радянської армії до використання умовами воєнних полонених, котрі не забезпечуються відповідними умовами для утримання (утримуються просто неба, часто в приміщеннях, що не опалюються); фізична праця не нормується, на місцях військовополонені медичною допомогою не забезпечуються, між тим медикаменти на ці цілі за заявками військових частин було відпущено... – док. № 77.

У перший рік нової влади значна частина жителів покинула Закарпаття і виїхала в Чехословаччину і Угорщину. Протоколом

до договору від 29 червня 1945 р. передбачався вільний вибір (оптація) громадянства особами української та російської (Словацьчина), словацької та чеської (Закарпатська Україна) національностей. У результаті цього близько 12 тис. мешканців Пряшівщини стали громадянами СРСР (переселилися у Волинську і Рівненську області УРСР), а близько 10 тис. закарпатців узяли чехословацьке громадянство.

До 5 лютого 1946 р. в Україні було подано понад 20 тис. оптаційних заяв: 4 483 – від вояків чехословацької армії та членів їхніх родин, 13 512 – від цивільних, які називалися чехами і словаками, 2 902 – від осіб інших національностей. 1 900 заяв прийнято безпосередньо на Закарпатті, з них розглянуто тільки 1 285 заяв: 575 – від армійців, 710 – від інших. До 1 березня 1946 р. налічили вже 23 168 заявників, зокрема 4 813 військових, 18 355 цивільних, з яких чеську і словацьку національності декларували 15 132²³. Отже, бажаних покинути Радянський Союз при першій же нагоді ніколи не бракувало.

Сучасний мартиролог. Загинули від російської агресії

«Книга Пам'яті полеглих за Україну» (memoorybook.org.ua) є мартирологом російсько-української війни, що розпочалася агресією Росії в Крим 20 лютого 2014 р. і продовжується в окремих районах Донбасу – Донецької та Луганської областей. Від червня 2014 р. до квітня 2016 р. на Донбасі загинуло 79 уродженців та мешканців Закарпаття, які зі зброєю в руках захищали українську землю від ворога. Для порівняння: 62 закарпатці – військовослужбовці СРСР – загинули у післявоєнні роки у військових конфліктах закордоном, зокрема 57 полягли в Афганістані 1980 – 1988 рр., 2 – в Угорщині 1956 р., 2 – у Чехословаччині 1968 р., 1 – в Єгипті 1972 р.

У пропонованому томі увічнено імена цих 79 патріотів, котрі віддали найдорожче – своє життя, захищаючи цілісність й суверенітет рідної України в Антитерористичній операції (АТО) на сході країни в 2014 – 2016 рр. Оприлюднюються окремі документи та матеріали, що стосуються цих подій.

Як бачимо, протягом останнього століття найбільших втрат населення Закарпаття зазнало в 1939 – 1945 рр. – орієнтовно понад 213 тис. осіб: понад 113 тис. загинили і майже 100 тис. вимушених мігрантів (біженців, виселених тощо). Окрему категорію

²³ Худіш П. Перший етап оптаційних процесів між Закарпатською Україною та Чехословацькою республікою: червень 1945 – квітень 1946 рр. (За матеріалами чеських архівів) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2014. – Вип. 2. – С. 61-72.

складають примусові робітники – майже 111 тис. осіб, яких забирали з краю для потреб угорської, німецької, радянської економік.

У боях і таборах військовополонених полягло не менше 13 тис. осіб: карпатські січовики, угорські, радянські, чехословацькі солдати, партизани, підпільники. Понад 100 тис. мирних жителів загинули внаслідок каральних акцій угорської, німецької, радянської армій, а також військових дій. Угорська агресія в Карпатську Україну принесла близько 4 тис. смертей. В угорських і німецьких концтаборах загинуло понад 87 тис. закарпатців, зокрема близько 85 тис. євреїв.

У березні 1939 р. із чехословацьким військом емігрувало не менше 40 тис. мешканців Закарпаття. У 1939 – 1941 рр. майже 10 тис. закарпатців нелегально емігрували в СРСР. Понад 1,2 тис. українців утримували в угорських концтаборах, а близько 2 тис. звільнили з посад або перемістили углиб Угорщини.

У трудові табори Угорщини і Німеччини потрапило близько 71 тис. українців, євреїв, румун, словаків, ромів Закарпаття. Із краю до січня 1942 р. вислали 7,7 тис. євреїв.

Наприкінці та після Другої світової війни щонайменше 2,4 тис. закарпатців виїхали у Німеччину, а близько 10 тис. – у Чехословаччину. Понад 40 тис. угорців і німців стали примусовими робітниками. Також в інші регіони СРСР виселили або засудили понад 10,5 тис. селян, примусово відправили до східних областей УРСР близько 16 тис. юнаків.

Ось такі далеко ще не вичерпні історико-демографічні підсумки розвитку новітнього Закарпаття в умовах Другої світової війни, також в результаті її наслідків. Завдяки науково-пошуковому проекту «Книга Скорботи України. Закарпатська область», 11-й том якого перед нами, вдалося заповнити важливі прогалини. Сподіваємося, що цей значний джерельний масив стане предметом ґрунтовних зацікавлень наукової спільноти для відтворення правдивої картини минулого.

Роман Офіцинський,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Ужгородського національного університету